

Obraz Romů v české literatuře pro děti a mládež

PhDr. Milena Šubrtová, Ph.D.

Multikulturní výchova se v RVP ZV objevuje jako nedílná součást vzdělávacího kurikula. V užších, prakticky pojímaných edukačních souvislostech multikulturní výchova směřuje k rozvoji těch poznatků, postojů a kompetencí, které vedou k obohacující kulturní výměně. Jedním z důležitých prostředků multikulturní výchovy je literatura, jež pomáhá formovat vstřícný postoj vůči menšinám a jejich kulturnímu dědictví, či naopak může bohužel fixovat negativní společenské stereotypy. V této souvislosti je zajímavé povšimnout si, jaké možnosti přináší současná česká literatura pro děti a mládež, zejména ve vztahu k Romům.

Obraz Romů v romských pohádkách

Vzhledem k početnosti romské menšiny a jejímu sepětí s českým historicko-sociálním kontextem se vynořují názory, že *bychom měli chápat romskou kulturu se všemi jejími výlučnostmi jako určitou podmnožinu celonárodní kultury české, nikoli jako odumřelý folklorní fenomén.*¹ Asimilační politika předchozího režimu pochopitelně nepodporovala vydávání romské literatury. To, že edice romských pohádek byly tak sporadické, lze vysvětlit i specifiky romských komunit. Silné zakořenění ústní vypravěčské tradice mezi Romy a dále skutečnost, že do roku 1969 romština prakticky neexistovala jako literární jazyk², vedly k tomu, že první vydání romských pohádek z konce 50. let 20. století byla pořizována buď jako zajímavý etnografický dokument, nebo se silnými adaptačními zásahy.

¹ VÁCLAVÍKOVÁ, I. *Adaptace romských pohádek*. In *Ladění*, 7 (12), 2002, č. 4, s. 2.

² Publikační aktivita Romů souvisela s uvolněním společensko-politické situace v roce 1969, kdy v letech 1969-1973 pracoval Svaz Cikánů, Romů. První kodifikace pro slovenskou romštinu byla z roku 1971.

První ucelený soubor Romské pohádky (1973)³ edičně připravila romistka Milena Hübschmannová. Sedm desítek textů zaznamenávala v letech 1953-1970 mezi čtyřiceti lidovými vypravěči a bezděčně tak mapovala i mizející zvyklosti a obřady (například vartování u zemřelého), k nimž se kultivace vypravěčského umění vázala. Romské pohádky se vyznačují četnými motivickými shodami s pohádkami indoevropské oblasti, jejich specifičnost ovšem spočívá v přetváření těchto motivů a látek, v jejich přizpůsobení dobovým a místním poměrům vypravěče. I do kouzelných pohádek pronikají soudobé realie a rekvizity (starou chatrč promění romský hrdina na osmiposchodový panelák, od krále žádá stavební povolení na dům, ježibaba inkasuje pro svoji dceru prémii a přídavky apod.).

Osobité rysy romských pohádek se odvíjejí od interetnických problémů a nezastřeně odrážejí vztah Romů a gádžů. Romští hrdinové se snaží dosáhnout uznání, hrdinova úspěšnost se nezřídka poměřuje schopností získat bohatství spojované s vlastní představou o luxusu (diamantové trenýrky, porcelánové parkety aj.) v kontrastu k navyklému vnímání Romů jako zavšivených chudáků. Z pohádek zřetelně vystupuje etický kodex, v němž stojí na prvním místě pevná rodinná soudržnost – úcta a láska k rodičům, věrnost v manželství. Střetává se zde analogická vazba na životní styl připisovaný většině s přirozenou touhou uchovat a prosadit vlastní integritu. Hrdina se pachtí za hyperbolickým bohatstvím, ale vznešená princezna se musí sklonit před jeho rodem a vlastní romská žena dostane vždy přednost před bohatou nevěstou. Nejvyšší stupeň hodnotového žebříčku zaujímá svoboda a nezávislost.

Texty nebyly ani ve své ústní podobě určeny dětem. Ponechávají si původní syrovou poetiku a nevyhýbají se tématům sexu a násilí, líčeným s naturalistickým zaujetím pro výstižný detail. Uvedený soubor bude bezesporu zajímavým materiálem pro učitele, k přímé práci s žáky však vhodný není.⁴

³ HÜBSCHMANNOVÁ, M. *Romské pohádky*. Praha: Odeon, 1973.

⁴ Reedici Romských pohádek z roku 1999 v nakladatelství Fortuna provázelo nepochopení editorského záměru. Ministerstvo školství, jež na vydání knihy finančně přispělo, ji totiž distribuovalo do základních škol s doporučením využít ji v rámci multikulturní výchovy jako doplňkovou četbu.

Bezprostředně k dětským adresátům se obracel soubor Marie Voříškové Cikánské pohádky (1959)⁵, v rozšířených reedicích pod názvem Zpívající housle⁶. Tyto stylisticky vybroušené pohádky nesou znaky umělého literárního kánonu. Vycházejí sice z tradičních romských látek, ty jsou ovšem adaptovány tak, aby se co nejvíce přiblížily úzu českých pohádek. Jejich důraz na romskou identitu není příliš silný, ačkoli i zde jsou vyzdvihovány hodnoty rodové příslušnosti a významná role ženy – matky v rodinné hierarchii: *Slíbil jsem své mamince*, odmítá romský hrdina Kalo Dant princeznu ruku, *že si vezmu za ženu cikánské děvče*.

Autentickou ukázkou romské literatury jsou Romane paramisa – Romské pohádky slovenské spisovatelky Eleny Lackové. Autorka pohádky napsala slovensky, teprve poté byly různými překladateli převedeny do jednotlivých romských dialektů.⁷ Sedm textů vzniklých na motivy romské ústní slovesnosti představuje kompaktní celek s neskrývanou výchovně vzdělávací ambicí, namířenou jak k vlastnímu etniku, jemuž usnadňuje sebeuvědomovací proces, tak ke společnosti neromské. Tomuto záměru je podřízen také umělecký obraz Romů. Vizuální pestrost romského světa koresponduje s hudebností a veselostí Romů a v emocionální rovině vytváří protiváhu jejich dějinného údělu věčných běženců. Ten je interpretován jako výraz mírumilovnosti Romů, kteří se nepokoušejí vybojovat své právo na domov násilím, ale raději se toulají a znovu hledají místo k životu. Texty obsahují i hořké zážitky s rasovými předsudky, ponižováním, asimilačními tlaky a v neposlední řadě též obavy ze zániku romského rodu. Statečný Orio z pohádky Černý a bílý bratr je zavržen jen pro tmavou barvu své pleti, stejně jako dívka Džajana ve stejnojmenné pohádce neobstojí před vajdou pro svůj neromský původ a vesničany je zapuzena kvůli příslušnosti k romskému

⁵ VOŘÍŠKOVÁ, M. *Cikánské pohádky*. Praha: Mladá fronta, 1959.

⁶ VOŘÍŠKOVÁ, M. *Zpívající housle*. Praha: Práce, 1969.

VOŘÍŠKOVÁ, M. *Zpívající housle*. Praha: Laura, 1991.

⁷ LACKOVÁ, E. *Romane paramisa – Romské pohádky*. Praha: Nakladatelství Radix, 2000. Do češtiny převyprávěl Jaroslav Balvín.

táboru. Láska a pocit sounáležitosti patří k největším hodnotám. Jejich strážkyněmi jsou ženy: milující a věrné družky, obětavé matky, prozíravé vědmy.

V úvodu pohádky Džajana je vyjádřena osudová předurčenost Romů i zrod jejich tradičních řemesel: *Když Deloro stvořil svět a lidi, po létech zjistil, že ten svět je jakýsi smutný a bezbarvý. Řekl si, že ho musí oživit barvami, hudbou a zpěvem. Proto se rozhodl, že stvoří i tmavé lidi, kteří budou veselí a srdeční. A proto stvořil lidi přesně takové, jaké chtěl. Stvořil Romy. Když už byli Romové na světě, Deloro jim řekl: „Romové, zem ani majetek vám nedám, neboť jsem už všechno rozdal.“ Daruji vám však to, co mi zůstalo. A tak prvnímu Romovi daroval housle a smyčec a přikázal mu, aby hrál a rozveseloval celý svět. Druhému Romovi daroval kladivo a kovadlinu a přikázal mu kovat pro užitek i krásu. Třetímu Romovi daroval koně a bič a přikázal mu starat se o koně a obchodovat.*(s. 65) Romové vstupují do života nemajetní, bez zázemí půdy, na níž by mohli budovat své domovy a předávat je potomkům. Delorovy dary jim však ve skutečnosti otevírají širší obzory: *A potom všem Romům řekl: „Dávám vám volný život, dobré srdce a šikovnost. Záleží jen na vás, jak moje dary využijete.“* (s. 65)

Od konce 90. let 20. století se vynořují i další autoři s vlastní reflexí romství prostřednictvím pohádek (paramisa) a vyprávění ze života (vakeribena) – např. Vladislav Haluška, který vydal sbírku próz ovlivněných pohádkovou romskou tradicí *Pal le Devleskero Sidorkus – O božím Sidorkovi* (2003).⁸

K úspěšným pokusům přiblížit romskou kulturu dětem se přiřazuje knížka Hany Doskočilové *O Mamě Romě a romském pámbíčkově* s podtitulem *Dvanáct romských přikázání*, jak je svým dětem vypravují romské maminky (2001)⁹. Vydání knížky podpořilo Ministerstvo kultury ČR. Texty vycházely původně v 55. ročníku časopisu *Mateřídouška*, a to pod názvem *Dvanáct romských přikázání*, s podtitulem *Dávné příběhy*, jak je svým dětem

⁸ HALUŠKA, V. *Pal le Devleskero Sidorkus – O božím Sidorkovi*. Praha: Signeta, 2003.

⁹ DOSKOČILOVÁ, H. *O mamě Romě a romském pámbíčkově*. Praha: Amulet, 2001.

vyprávějí romské matky. Jakoby se i sama autorka zdráhala užít žánrově určujícího vymezení pro tyto texty oscilující mezi autorskou adaptací a transpozicí biblického příběhu, mýtu, báje, pohádky či etiologické pověsti.

Doskočilová se snaží rozkrývat vývojové a sociokulturní zvláštnosti romského etnika a činí tak pod neutrálním úhlem pohledu – bez etnické identifikace i bez konfrontačního přístupu většiny k menšině. O to intenzivněji se soustřeďuje na legendární vznik a formování romské identity, kterou poznamenává stigma někdejšího otroctví a bezdomovectví. Romská anabáze je především cestou za svobodou, hledáním životního prostoru. Začíná na břehu řeky Gangy, kde se Mama Roma ujímá pozapomenutého Pánaboha. Zavázaného v loktuši jej na útěku z otroctví opatruje jako jedno ze svých malých dětí. A je příznačné, že to není věčně pospávající Pánbůh, ale právě Mama Roma, kdo formuluje romská přikázání. Tyto etické postoje a zásady, v nichž dominují jako nezpochybnitelné hodnoty rodová pospolitost, hrdost na příslušnost ke svému etniku i zodpovědnost za jeho osud, nejsou Romům nadělovány odněkud shůry. Sami Romové na vlastní kůži pocítují a prověřují jejich platnost a nechávají se vést raději přirozenými instinkty než vševědoucím Pánembohem. „*Romové nadevše milují své děti, i ty nehodné,*“ odpovídá Mama Roma Pánubohu, když ji nabádá, aby potrestala sobeckého Chajíma. A Pánbůh tentokráte s mateřsky ochrannou Mamou Romou nesouhlasí, neboť *dobře věděl, že hříchy jednoho nehodného syna padnou nakonec na celou rodinu.*

Autorka nestaví na první místo historii Romů, i když v řadě epizod líčí například propojení Romů s rodovou kastou Domů, nebo zrod tradičních romských řemesel. Ve středu jejího zájmu stojí spíše sebeuvědomovací proces Romů, s nímž souvisí první romské přikázání *Rom je Rom a Romem zůstane* i poslední vzkaz, který svým potomkům z božího vnuknutí adresuje Mama Roma: „*Romové, naučte se číst a psát!*“ Sebeobjevná cesta je u konce ve chvíli, kdy Romové mohou svoji životní zkušenost předávat dalším generacím.

Texty si i přes svoji formální sevřenost a významovou hutnost ponechávají charakter navozující atmosféru ústního podání. Doskočilová potvrdila svoji vypravěčskou a adaptátorskou zdatnost.

Obraz Romů v příběhové próze s dětským hrdinou

V příběhové próze pro děti a mládež se romské postavy objevovaly zřídka. Pomineme-li schematickou literaturu z období 50. let 20. století, pak ojedinělým portrétem romského dítěte zůstává v kontextu literatury pro mládež novela *Ondřejka* (1966) Lilly Hodáčové.¹⁰ Nadále se romské postavy vynořovaly spíše v epizodních rolích, většinou byly povrchně charakterizované a pouze dokreslovaly atmosféru prostředí.¹¹ Intencionální próza pro děti, soustředěná přímo na otázky romského etnika, se vynořuje až v posledním desetiletí.

Průnikem pohádkových prvků do realistického příběhu řešila tematiku jinakosti Ivona Březinová v próze *Začarovaná třída* (2002).¹² Výchozím bodem prózy je příchod nových žáků do školní třídy – tedy pozice, v níž je každý nově příchozí podroben kritickému zkoumání. Hrdinové *Začarované třídy* však mají vstup do 3. C zkomplikován svou odlišností. Trojice romských bratrů je nápadná vzhledem, jmény, profesí rodičů i životním stylem. Musí tedy čelit dvojnásobnému tlaku většinové společnosti, která je zvědavě a nedůvěřivě sleduje optikou vlastních zkreslených a diskriminačních představ. Autorka pracuje s nadsázkou, která jí umožňuje zkratkovitě postihnout generalizované předsudky většiny a v transformované podobě je vtělit do charakteristiky postav. Čáryfuk Lájoš, Máryfuk Maroš, Pišta Podkočárník a jejich rodiče Josef Čajrumbum a Margita Cukrkáva Demeterovi se neustále stěhují z místa na místo, neboť rodiče se živí kouzelnickými exhibicemi. Vztah rodičů ke škole ilustruje

¹⁰ HODÁČOVÁ, L. *Ondřejka*. Praha: SNDK, 1966.

¹¹ Jako příklad může sloužit román Marcelly Marboe *Madlenka a kůň Zlatohřívák* (Praha: Albatros, 1977), kde se hlavní hrdinka přátelí s romskou sousedkou. Romská rodina je zobrazena v typickém stereotypu: otec alkoholik pracuje u koní, v nichž se vyzná; na denním pořádku jsou jeho výtržnosti a opilecké výstupy, při nichž demoluje domácnost a bije ženu i děti. Madlenka obdivuje na své romské kamarádce bezprostřednost, odvahu, vynalézavost.

¹² BŘEZINOVÁ, I. *Začarovaná třída*. Praha: Amulet, 2002.

epizoda s třídními schůzkami - pro pracovní vytíženost se jich nemohou zúčastnit, tak za rodinu delegují alespoň psa Dana. Romští chlapci se setkávají s narážkami na nedodržování hygienických návyků a nevraživost vůči nim vyvrcholí podezíráním sourozenců z krádeže.

Romští hrdinové sice nevynikají ve školních předmětech, zároveň však v situacích, do nichž se dostávají, prokazují duchapřítomnost a čestnost. Autorka je obdařila i kouzelnickými schopnostmi. Těmi malí Romové pouhým lusknutím prstů přetvářejí prostor školní třídy v místo, kde se obnažuje zbytečná pedanterie dospělých a kde je odhalena i ztrestána každá nepravost. Romové se dokáží sami očistit z falešných obvinění a postupně si v nové třídě vybudou své místo. Přijetí dětským kolektivem a třídní učitelkou, která pochopí že její romští žáci *jsou stejní jako ostatní, hodní i zlobiví, chytrí i hloupí, šikovní i nešikovní* (s. 90), završuje jejich integraci. Předčasný optimismus však není na místě. Chlapci se opět stěhují, možná je čeká nový boj za získání respektu. Zůstává však za nimi „začarovaná“ třída, jež přehodnotila své původně negativní postoje.

Březinová oslovuje adresáty mladšího školního věku a lze tedy souhlasit s názorem, že *funkce fantastična činí multikulturní problém srozumitelným, vychází vstříc mentalitě dětského čtenáře* a také pomáhá zastříti formativní motivaci knihy.¹³ Na druhou stranu však ruší realistickou iluzi příběhu a prohlubuje „jinakost“ v charakteristice hrdinů. To, že se próza Ivony Březinové se dočkala zapsání na čestnou listinu IBBY, není ani tak dokladem její umělecké přesvědčivosti, jako spíše vysoké společenské aktuálnosti zvoleného tématu.

Hana Doskočilová se věnovala romské problematice i v rámci příběhové prózy ze života dětí. Próza *Lenoši a rváči* z Kloboukova (2005)¹⁴ vycházela zprvu na pokračování v časopise *Mateřídouška* (2001). Text se obrací k adresátům mladšího školního věku a je vhodný pro práci s dětmi na 1. stupni ZŠ. V jednoduché kompozici s členěním textu do kratších kapitol se rozhrává situace založená na kontrastním principu: vesničku Kloboukov

¹³ Viz KUBECZKOVÁ, O. Reflexe jinakosti v tvorbě Ivony Březinové. In *Slovo a obraz v komunikaci s dětmi*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2005.

¹⁴ DOSKOČILOVÁ, H. *Lenoši a rváči z Kloboukova*. Praha: Albatros, 2005.

rozdělují sváry mezi hornáky, což jsou Romové ze sídliště, a dolňáky – starousedlíky z rodinných domků. Autorka nahlíží kloboukovské dění z většinové perspektivy chlapce Pepana. Nehoda, při níž romský Ferko pomůže dolňákovi Pepanovi, je impulzem k úvahám dětského protagonisty o tom, proč k problémům v soužití s Romy dochází.

V rozhovorech s místní autoritou dědou Stokláškem se odkrývá geneze romského sídlištního ghetta: „*Kdopak ví, která skopová hlava tohle vymyslela,*“ *vzdychl děda Stoklášek.* „*Jak by mohlo pár spořádaných cihlářů předělat hordu divokých tuláků? Ti byli zvyklí krást, kudy chodili, a zlodějnu brali jako svoje řemeslo. My tady dole jsme museli proti nim něco udělat, to je jisté, jediný kloboukovský policajt na všechno nestačil. Takže od té doby každý černý sídlišťák, když se u nás objeví, dostane po hubě.*“ „*Což taky není spravedlivé,*“ *usoudil Pepa Žilka. A děda Stoklášek s ním nastokrát souhlasil.* (s. 14)

Doskočilová líčí konflikty stupňující se až k otevřenému násilí (útoky iniciované skinheady, romské odvety) a fiktivní příběh obohacuje o dobovou aktualizaci (nový starosta Kloboukova nechá postavit mezi sídlištěm a domky zeď). Vzájemná nevraživost se začíná otupovat až díky nově navázanému přátelství mezi dětmi. Centrem vzájemného porozumění se stává mateřská škola, kde malé děti ještě vůči sobě nemají žádné rasistické předsudky. Úsilí o udržení provozu mateřské školy se tak stává i snahou o lepší sousedské vztahy.

Obraz Romů v próze Lenoši a rváči z Kloboukova vychází z častých společenských stereotypů. Romové nejsou schopni uvažovat v širších časových horizontech, což ovlivňuje i jejich hodnotový systém. Žijí intenzivně přítomností, jsou temperamentní do té míry, že nezvládají své emoce. Chovají se bezprostředně, hlučně, obtěžují okolí svou nepořádností. Vezmeme-li v potaz typické stereotypy, spojované s romským etnikem, pak Doskočilová vynechává ve své kolektivní charakteristice romských postav snad jen sklony k agresivnímu jednání – za rváče jsou již v samotném titulu označeni kloboukovští starousedlíci. Doskočilová poukazuje na nebezpečí paušálních předsudků a pokouší se výše zmíněným

stereotypům čelit pozitivními literárními postavami Romů; sklouzává ovšem k povrchnímu figurkaření (např. její zobrazení romské vědmy Černé babičky, jež je ve společenské hierarchii romským protějškem dědy Stoklásky).

Slabinou prózy je malá psychologická propracovanost postav a jejich příliš exemplární pojetí. Ve vztahu ke zřetelnému didaktickému záměru pak disharmonicky působí, když do pásma vypravěčské promluvy pronikají afektivní výrazy s určitým diskriminačním podtextem (*černý pták*, *černý sídlišťák*, *černý kluk* jako označení romských chlapců ze sídliště). Doskočilová odvážně vystoupila s ožehavým tématem, nicméně výsledek zdaleka neodpovídá umělecké úrovni jejích předchozích děl.

Závěr

V současné české literatuře pro děti a mládež zatím není tematika romské identity a kultury či soužití s Romy častá, ani pestrá (pestrostí zde rozumíme například věkovou kategorii adresáta, žánrové zařazení děl, nápaditost zpracování). Pro literárněvýchovnou interpretaci na 1. stupni (případně v nižších ročnících 2. stupně) lze doporučit spíše romské pohádky. Žáci jsou již z vlastní čtenářské zkušenosti obeznámeni se základní genologickou charakteristikou pohádky a mají možnost sami nacházet paralely mezi českými a romskými pohádkami, vnímat romské pohádky na pozadí české pohádkové tradice a uvědomit si prostřednictvím autentického i adaptovaného folkloru specifickou romskou kulturní tradici.

Uváděnou příběhovou prózu, vykreslující vztahy panující mezi majoritní společností a romskou komunitou, lze využít spíše mimo rámec vlastní literárněvýchovné praxe. Kompoziční uspořádání obou próz (relativně uzavřené dílčí epizody s jasným epickým vrcholem a závěrečným poučením) je předurčuje ke sledování mimoliterárních cílů v rámci vzdělávací oblasti Člověk a jeho svět. Uplatnění najdou zejména v učivu o mezilidských

vztazích a komunikaci, s použitím vhodných metod (například i dramatické výchovy) mohou žáka přivést k tolerantním postojům vůči odlišnostem (nejenom etnickým) okolí.

Použitá literatura:

KUBECZKOVÁ, O. Reflexe jinakosti v tvorbě Ivony Březinové. *Slovo a obraz v komunikaci s dětmi*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2005.

ŠUBRTOVÁ, M. Vyprávění o romském údělu. In *Ladění*, 5 (10), 2000, č. 3, s. 14-15.

ŠUBRTOVÁ, M. Osobitá poetika romských pohádek. *Host*, 2000, 16, č. 5, s. VIII-IX.

URBANOVÁ, S. Romské pohádky. *Sem klíčů k otevření literatury pro děti a mládež 90. let XX. století*. Olomouc: Votobia, 2004, s. 225-239.

VÁCLAVÍKOVÁ, I. Adaptace romských pohádek. *Ladění*, 7 (12), 2002, č. 4, s. 2-7.